

Кісарчук З.Г. Соціокультурні чинники становлення сучасної парадигми психотерапевтичної допомоги: Аналіз основних понять / З.Г.Кісарчук // Актуальні проблеми психології [Т.3 : Консультаційна психологія і психотерапія] : Зб. наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / за ред.: С. Д. Максименка, З.Г. Кісарчук – Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України; Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. – Вип.7. – С. 5 – 22.

-5-

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ЧИННИКИ СТАНОВЛЕННЯ СУЧАСНОЇ ПАРАДИГМИ ПСИХОТЕРАПЕВТИЧНОЇ ДОПОМОГИ: АНАЛІЗ ОСНОВНИХ ПОНЯТЬ

Кісарчук З.Г.,
Інститут психології ім. Г.С. Костюка
НАПН України

Стаття присвячена розгляду основних понять, в яких відображаються важливі тенденції у становленні сучасної парадигми психотерапевтичної допомоги в контексті як світової, так і вітчизняної культури.

Ключові слова: парадигма; класичний, некласичний та постнекласичний типи наукової раціональності; сучасна парадигма в психології; сучасна парадигма в психотерапії; соціокультурний контекст; соціокультурні чинники.

Постановка проблеми

Психотерапія як особливий вид психологічної взаємодії, спрямований на відновлення психічного здоров'я та особистісний розвиток людини, притаманна певним етапам становлення будь-якого суспільства. Як показує ретроспективний аналіз [11], її виникнення і форми залежать від соціального запиту, обумовленого менталітетом людей, соціально-економічним укладом їх життя, соціокультурними потребами. Взаємозв'язок між розвитком психотерапії і станом суспільної свідомості і яскраво виявився в історичному шляху вітчизняної психотерапії. Остання в часи СРСР, коли суспільству була нав'язана єдина панівна ідеологія, мала вельми звужене поле функціонування і виключно у галузі медицини, а в пострадянській період в умовах демократизації, відкриття кордонів, вивільнення свідомості людей отримала достатньо швидкий розвиток (з розширенням сфери функціонування, виокремленням немедичних моделей тощо), зумовлений, з одного боку, зростаючим соціальним запитом, з іншого — можливістю знайомитися із західними школами і концепціями психотерапії, а також досвідом організації її інститутів. Сьогодні можна вже говорити, що становлення вітчизняної психотерапії іде у контексті європейського і

-5-

світового психотерапевтичного простору з притаманними сучасному етапу його розвитку досягненнями і, водночас, дискусійними питаннями, суперечливими тенденціями і рухами. При цьому, однак, не можуть бути ігнорованими фактори соціокультурного контексту, в якому працюють вітчизняні психотерапевти (умови життя людей, культурні традиції, цінності, норми тощо) і який, як показує наукова рефлексія [2; 7; 23; 29], суттєво позначається на особливостях розгортання психотерапевтичної допомоги на вітчизняних теренах.

У даній статті розглянемо основні поняття, які висвітлюють важливі тенденції у становленні сучасної парадигми психотерапії, а також соціокультурні чинники, що зумовлюють цей процес у вітчизняному просторі.

Результати теоретичного аналізу проблеми

Парадигма. Про наукову парадигму говорять, коли мають на увазі сукупність теоретичних поглядів, переконань, цінностей, методологічних підходів, які характеризують членів певного наукового співтовариства. На основі парадигми створюються моделі для розв'язування нових завдань, поставлених наукою, обираються самі завдання, розробляються критерії «науковості» та наукової достовірності гіпотез і досліджень [30].

Сам термін «парадигма» отримав широке розповсюдження в науці після знаменитої роботи Т. Куна — в російському перекладі «Структура наукових революцій» [15]. За Т. Куном, на науковий статус може претендувати лише та наука, яка характеризується єдиною системою знань — дисциплінарною парадигмою. Якщо такої системи знань немає, наука як така не існує, точніше вона знаходиться на донауковій або допарадигмальній стадії розвитку. Психологію, зокрема, Т. Кун відносив до останньої категорії, оскільки вона, порівняно із точними природничими дисциплінами, не має єдиної системи знань. Як зазначає А. В. Юревич [35], в психології розірвані три фундаментальні зв'язки, без яких єдина система знань неможлива: між окремими фрагментами знання (різні школи, течії, напрями в психології часто не мають між собою точок перетину); між минулим і теперішнім (більшість психологічних концепцій будується ніби на пустому місці: попереднє знання або ігнорується, або використовується як мішень для критики); між дослідницькою і практичною складовими (розрізняються їх «мови», «одиниці» аналізу і «логіки» його побудови).

Разом з тим в самій психології існують різні думки про те, що являє собою парадигма в психології і яким є її парадигмальний статус. А. В. Юревич виокремлює декілька позицій у цьому питанні:

- психологія є «донауковою» дисципліною, у ній парадигма ще не утворилась (співпадає з поглядами Т. Куна);
- в психології існують різні, несумісні між собою парадигми, представлені різними школами (біхевіоризм, психоаналіз тощо), теоретичні системи в яких виконують функції парадигми. Отже, психологія є поліпарадигмальною наукою;
- психологія є не допарадигмальною, а позапарадигмальною дисципліною, до якої уявлення про парадигми, розвинуті на основі аналізу природничих наук, не застосовні.

Згідно окресленим позиціям, єдиною парадигми у «системі співвіднесення» Т. Куна, в психології немає. Однак, зазначає А. В. Юревич, якщо вийти за межі цієї системи і збільшити «одиницю аналізу науки», то можна побачити, що більшість течій в психології все ж мають об'єднуючу засаду, і нею є позитивістська дослідницька традиція, тобто побудова дослідницької методології за зразком точних природничих наук. У зв'язку з цим виокремлено природничо-наукову парадигму в психології, яку ще називають класичною. Таким чином, термін «парадигма» в психології вживається в більш широкому значенні (коли потрібно підкреслити загальну методологію, на якій будуються дослідження) і у вузькому (коли говорять про певну школу з її теоретичною системою, що задає ті чи інші критерії адекватності знань і способів їх отримання).

Сучасна парадигма в психології. У зв'язку з модерністськими і постмодерністськими рухами в культурі (у філософії, літературі, мистецтві, стилі життя тощо), утвердженням некласичних і постнекласичних типів раціональності в природничих науках, в психології теж стає помітною тенденція до зміни методології, асиміляції нових некласичних способів бачення людини і світу [8; 13; 19; 31; 35].

М. С. Гусельцева, аналізуючи зрушення в культурі і науці від класичної до постнекласичної картини світу [8] виділяє як основні наступні ознаки класичної парадигми у пізнанні: ідея прогресу; практика як критерій істини; протиставлення суб'єкта об'єкту; настановлення щодо оволодіння природою; вимога об'єктивності і прикладного результату (ефективності) від знання; пріоритет природничо-наукової методології; передбачуваність; пандетермінізм.

Розвиток пізнання у відповідності до вказаних постулатів поступово призвів до кризи у ряді наук (зокрема, у фізиці), шлях подолання якого вбачався у переході до некласичної, релятивістської картини світу, а саме: від об'єктів — до відношень між об'єктами; від культа детермінації — до невизначеності і неоднозначності; від єдиної — до множинності інтерпретацій; від тотальності — до самоорганізації (у сфері ідеології — до толерантності, в методології — до «системного плюралізму»).

Ще виразніше перехід від механістичного до екологічного принципу у взаємодії зі світом відчувається у постнекласичній парадигмі, яка характеризується наступними рисами: світ міркується як цілісна система; зростає популярність теорії самоорганізації (сінергетики); знімається дихотомія природничого і гуманітарного знання; розмиваються обриси речей і кордони предметів, головними є відношення між ними, взаємодія; людина усвідомлюється як «антропогенний фактор», як активна одиниця космoeволюційного процесу; ідея гуманізації світу через інформатизацію як механізм культурогенезу; осягнення співпричетності і загального взаємозв'язку речей («у миті — вічність», «у точці — повнота буття») та децентралізованості Всесвіту («центр — усюди, у кожній точці»); поняття «духовної невизначеності» і незавершеності як цінності; визначення амбівалентності і суперечливості основною властивістю і двигуном життя; взаємовідношення людини і природи розглядається як діалог і коеволюція; еволюціонує світ в цілому; світ міркується як мережа взаємовідношень, «павутиння»; поруч із природним виділяється ймовірнісний, розсіювальний, неприродний, естетичний та інший види відбору; ноосферогенез осягається як процес почасті рукотворний, що піднімає питання відповідальності і етичної експертизи соціальних проектів; провідна роль духовності у космoeволюційному процесі осмислюється як екологічний фактор. В цілому постмодерністська, постнекласична парадигма виглядає «як парадигма синтезів: Заходу і Сходу, людства і природи, гуманітарного і природничо-наукового, науки і досвіду кльтури» [8].

Змістовний порівняльний аналіз модерного і постмодерного підходів у психології особистості знаходимо у Т. М. Титаренко [31]. Дослідниця характеризує модерн як такі ознаки розвитку психології, коли особистість починає розглядатися системно, вона сприймається вже не окремо від реальності, в якій існує (як це характерно для класичної парадигми), а як така, що перебуває всередині світу і зумовлюється ним. При цьому, переживаючи тиск з боку суспільств, особистість прагне до свободи, автономії, створює свій окремий життєвий світ і врешті-решт чувається самотньою. Отже, модерн являє собою індивідуалістичну персонологічну парадигму з провідними ідеями соліпсизму, автономії, суб'єктності.

Постмодерн як проблемне поле розвитку сучасної психології, з точки зору Т. М. Титаренко, дозволяє по-іншому розглядати особистість та її взаємини зі світом. Проблема відчуження людини від соціуму знімається у цій парадигмі тим, що нівелюється сама проблема єдиної для всіх реальності, натомість визнається, що «кожна людина, вступаючи в контакт, створює власну реальність, свій життєвий світ з його

простором значущих стосунків і часом самотворення» [31, с.95]. При цьому актуальність комунікації у сучасному світі сприяє формуванню таких рис новітньої особистості, як творчість, відкритість, діалогічність, здатність до розуміння і прийняття. Отже, постмодерн являє собою соціокультурну парадигму з акцентом на сомоконституюванні особистості у взаємодії з оточенням та різними історико-культурними контекстами.

Варто зазначити, що дослідники, які опрацьовують проблему некласичних підходів у психології відзначають, що вони не є чимось абсолютно новим для даної науки, оскільки давно визрівали в ній і проявлялись через представників некласичної думки, які за своєю методологічною культурою випереджали час. До них, зокрема, відносять у західній психології В. Джемса, К. Юнга, А. Маслоу та інш., у вітчизняній — Л. С. Виготського, С. Л. Рубінштейна, В. А. Роменця [13; 19].

Крім того, деякі дослідники вважають, що в цілому для сучасної психології характерною є скоріше класична дослідницька традиція, ніж некласична. Що ж стосується постнекласицизму, то сьогодні можна помітити лише ознаки постнекласичної раціональності, отже, дана парадигма уявляється ними лише як майбутнє психології, її горизонт [13]. На думку інших дослідників, в сучасній психології вже співіснують усі три підходи, а, наприклад, в психології особистості найпоширенішим є некласичний підхід в його екзистенційно-гуманістичному різновиді [31].

Ф. Е. Василюк, здійснюючи методологічний аналіз наукової ситуації у вітчизняній психології [6], пов'язує її перехід до нової парадигми з розвитком власної психологічної практики. Саме поява такої практики змушує теоретичну психологію реалізовувати таку методологію, яка б дозволила науково вивчати цілісну унікальну людину. «Для того, щоб продуктивно розвиватись, психологічна теорія повинна включитися в контекст психологічної практики і сама включити цю практику у свій контекст. Двома словами: психологічна теорія повинна реалізувати психотехнічний підхід» [6, с.209].

Сучасна парадигма в психотерапії. Перш ніж розглянути сучасну психотерапію з точки зору методології і переважаючих у ній типів наукової раціональності, зупинимось на виразних тенденціях, властивих їй на даному етапі розвитку.

Продовжує зростати популярність і престижність психотерапії як галузі знання і професії. Сьогодні вона широко представлена не тільки в медицині і психології, але й в інших сферах соціальної практики (педагогіці, соціальній роботі, рекламі, менеджменті тощо). Розвиваючись, психотерапія сприяє становленню споріднених з нею видів діяльності

— психологічного консультування, організаційного консультування, коучінгу та інш. Зростає міра присутності психотерапії у суспільній свідомості, її вплив на мистецтво, художню літературу, уклад життя, соціальні норми, тобто в цілому на культуру суспільства.

Історично психотерапія розвивалась через формування різних напрямів, шкіл, течій. І сьогодні продовжують з'являтися все нові підходи: як свідчать літературні джерела, нині існує і здійснюється на практиці біля 600 різновидів психотерапії [23]. Разом з тим у сучасному психотерапевтичному просторі є помітною й інша тенденція — інтегративний рух, прагнення до синтезу різних підходів, утворення цілого ряду нових напрямків і шкіл, які називають себе інтегративними [12]. Що ж спричинило розвиток цього руху в психотерапії? Виділяють наступні фактори його виникнення: розповсюдження багаточисельних форм та методів психотерапії, що ускладнювало їх вибір, а також вивчення та застосування; неадекватність жодного з психотерапевтичних напрямів щодо всіх категорій пацієнтів; пошук загальних базових процесів, характерних для всіх форм психотерапії, та поступове визнання того факту, що різні методи, по суті, мають більше схожого, ніж розбіжностей; приблизно однакова ефективність лікування незалежно від форм психотерапії; акцент на суттєвій ролі взаємостосунку «психотерапевт-пацієнт» за будь-яких форм психотерапії; соціально-економічні процеси в суспільстві, що висувають підвищені вимоги до якості, тривалості та ефективності лікування і здійснюють скоріше поєднуючий щодо психотерапевтів вплив, ніж роз'єднуючий. Найзагальнішим фактором розвитку інтегративного руху в психотерапії визнається необхідність врахування психотерапевтом при виборі методів не стільки власних теоретичних позицій, скільки індивідуальних клініко-психологічних характеристик особистості пацієнта, а також особливостей його розладу і потреб.

Отже, ідея інтеграції різних психотерапевтичних методів є помітною тенденцією в сучасній психотерапії. Вироблені принципи, дотримання яких передбачає поняття інтегративності: використання еkleктизму як складової частини інтеграції; об'єднання можливостей відповідних наукових дисциплін — медицини, психології, соціології, педагогіки, нейрофізіології та інш., синтез теоретичних положень різних психотерапевтичних напрямів. Разом з тим відмітимо, що існують і скептичні погляди щодо розвитку інтегративних підходів. Останні критикуються за прагматизм і слабку, у більшості випадків, пропрацьованість науково-теоретичного рівня [7].

Наступною і, судячи з літератури, найважливішою тенденцією в сучасній психотерапії є її становлення як самостійної наукової дисцип-

ліни [4; 5; 29; 32]. Страсбурзькою декларацією (1990 рік) вона вже визнана як незалежна наука, що не зводиться ні до медицини, ні до психології, а є унікальною гуманітарною дисципліною, яка базується на досягненнях як медицини і психології, так і широкого спектру різних сфер гуманітарного знання. Важливим завданням сьогодні є визначення наукових атрибутів нової науки — її об'єкта предмета, цілей і завдань, методології і методів тощо. Хоча література з цього питання нечисленна і серед авторів немає однастайності у виділенні і визначенні властивостей психотерапії як науки, спробуємо зробити все ж певні узагальнення.

Згідно сучасних поглядів, психотерапія як самостійна наукова галузь складається з декількох важливих розділів: теорії — уявлень про природу людської психіки та внутрішні рушійні сили, механізми різних форм порушень; технічних прийомів та методів роботи; власне процесу та мистецтва психотерапії; проблем особистості самого психотерапевта та його професійної підготовки; питань психологічної діагностики; проблем наукового дослідження. Що стосується загальних *визначень* психотерапії, то у більшості з них акцентується переважно її практичний аспект, наприклад, її характеризують як особливий вид міжособистісної взаємодії, при якому пацієнтам надається професійна допомога у розв'язанні проблем чи труднощів психічного характеру психологічними засобами [25], або ширше — «як взаємодію між одним чи декількома пацієнтами та одним чи декількома психотерапевтами (які пройшли відповідне навчання і підготовку) з метою лікування порушень поведінки чи хворобливих станів (переважно психосоціальної природи), психологічними засобами (у тому числі шляхом комунікації, як вербальної так і невербальної), із застосуванням доступних хворим прийомів, з цілком визначеною метою та на основі теорії нормальної і аномальної поведінки» [25, с.656]. В деяких визначеннях автори намагаються дати характеристику психотерапії, охоплюючи всю її предметну ділянку. Так, Р. Бухман, М. Шлегель, Й. Феттер вважають, що «психотерапія — це лікувальний підхід, який: 1) звертається до людини, яка страждає, в її тілесно-душевній єдності у рамках конкретної життєвої ситуації і біографічного розвитку та 2) зводить техніки чи підходи душевно-духовного лікування в єдину терапевтичну процесуальну модель (терапевтичну концепцію) і, виходячи із неї, постійно піддає їх рефлексії» [4, с. 108-109]. У відповідності із цим визначенням автори говорять про *предмет* психотерапії як науки — «це: а) людина (особливо її душевне життя), як вона розкривається терапевту-досліднику в психотерапевтичному процесі, б) інтеракція між терапевтом і пацієнтом, в) метод лікування включно із вченням про втручання» [4,

с. 120]. Питання предмету психотерапії і психотерапевтичного пізнання досліджує також О. О. Фільц. Порівнюючи психотерапію із психологією і психіатрією, він доходить висновку: якщо психологія має справу із нормальним душевним життям людини, а психіатрія — із порушеним душевним життям, то предметом психотерапії є сукупне душевне життя. Для пояснення цього висновку автором вводяться поняття «нозосу» і «патосу». Якщо нозос (предмет психіатрії) означає звернення до «хворобливого в нормальному», що психіатрія намагається виокремити, класифікувати і у відповідності з цим лікувати, то патос (чи страждання) як предмет психотерапії означає звернення до «нормального (здорового) у хворобливому», тобто до процесу «виживання нормального всупереч хворобі і подолання розладу зі сторони здорових часток людини» [32, с. 290].

Виокремлюють декілька *моделей* психотерапії, при визначення яких акцентуються дещо різні уявлення про її *цілі і завдання*. Так, описуючи *медичну модель* психотерапії, зазначають, що йдеться про метод лікування, який впливає на стан і функціонування організму людини у сферах психічної і соматичної діяльності [25]. У вітчизняній літературі прийнятим є визначення медичної психотерапії як системи лікувального впливу на психіку і через психіку на організм хворого. Вказується, що основна увага в медичній моделі психотерапії приділяється знанню нозології, синдромології, клінічної картини розладу, а основним її завданням є робота з симптомом та його ліквідація [3]. *Психологічну модель* психотерапії характеризують як метод впливу чи діяння, що приводить у рух процеси розвитку свідомості і особистості людини (розширення ідентичності, самореалізацію, наuczіння, особистісне зростання і т.д.). У даній моделі постановка діагнозу не є обов'язковою, а основне завдання пов'язане не стільки із зняттям симптомів, скільки із сприянням особистісному розвитку людини. В деяких джерелах виділяють так звану *філософську модель* психотерапії, що орієнтована на комплекс явищ, які відбуваються у ході взаємодії і спілкуванні людей. Ще говорять про *соціологічну модель* як про метод інструментальної маніпуляції, що слугує цілям соціального контролю [25]. У подальшому викладі при розгляді інших характеристик психотерапії як науки ми будемо мати на увазі перш за все медичну і психологічну її моделі як відоміші і такі, що більше підпадають під загальні визначення психотерапії.

Об'єкт впливу в медичній моделі — «пацієнт», «хворий», в психологічній — частіше говорять про «клієнта», що підкреслює більшу рівноправність сторін у останній моделі, а також притаманні їй уявлення щодо більшої активності і відповідальності самої людини за розв'язан-

ня своїх проблем, ніж це має місце в медичній моделі. Відповідно, психотерапевт у медичній моделі виконує директивну, експертну роль, у психологічній — скоріше партнерську, супроводжуючу. Зауважимо при цьому, що в медичній психотерапії зазвичай акцентується організмичний аспект об'єкту впливу, в психологічній — об'єктом практичного прикладання завжди виступає особистість.

Що стосується методів психотерапії як конкретних *технік* та *прийомів*, то в медичній моделі традиційно використовуються сугестивні техніки, раціональна терапія, фармакологічні засоби; в психологічній моделі фармакологічні засоби зазвичай не використовуються, а прийоми і техніки вербальної і невербальної комунікації варіюються у залежності від напрямів, прийомів і шкіл психотерапії.

Як бачимо, є певні відмінності у властивостях медичної і психологічної моделей психотерапії. Разом з тим, на думку авторів підручника «Психотерапія» [3], між ними немає прірви, оскільки їх об'єднує орієнтація на допомогу людям, частина з яких тяжіє до психологічної моделі, а частина складається з так званих «непсихологізованих» пацієнтів, яким більше підходить допомога у руслі медичної моделі. Однак, існування як різних моделей психотерапії, так і великої кількості психотерапевтичних шкіл і методів, які в деяких випадках суперечать одне одному в принципових позиціях, формують у психотерапевтичному просторі запит на метатеорію, узагальнюючу модель, «загальну психотерапію» [21; 29]. Певною мірою на цей запит відповідає розвиток інтегративного руху в психотерапії (див. вище), а також виникнення діалогу між різними школами, спроби осмислення психотерапії поза межами окремих напрямів, поява теоретичних моделей, які намагаються структурувати різноманітність різних підходів [5]. Здійснюються також і спроби створення загальної теорії психотерапії [21; 29], хоча більшість дослідників достатньо скептичні стосовно можливості такої розробки, відзначаючи все ж необхідність вироблення загальних методологічних принципів. Так, на думку Є. Вагнер, адекватною відповіддю на вказаний запит є тенденція до розвитку загального розуміння науковості і досліджень в психотерапії: «Поступово вимальовується перспективне наукове і дослідницьке розуміння психотерапії, яке готове відмовитися від віри у можливість незалежної від простору, часу, типу спостерігача і методу універсальної теорії людських стосунків. ... мова йде... про таку позицію пізнання, яка була би особливо придатна для психотерапевтичної ситуації і яка дає відставку парадигмі істини та об'єктивації, звертаючись до конструкцій і реконструкцій різних шарів реальності» [5, с. 276]. При цьому, зауважує авторка, теоретичні концепції, які пропонують різні школи, є важливими, оскільки вони, не

претендуючи на абсолютну істинність, задають певні нормативи, які допомагають психотерапевту структурувати сприйняття психотерапевтичної ситуації та раціонально діяти. Крім того, вони забезпечують зрозумілість і прозорість практики, а отже, відкритість для критики теоретичних моделей. Таким чином, підкреслюючи пріоритетність для психотерапії герменевтичного пізнання, дослідниця в той же час вказує на важливість концептуалізації психотерапевтичного процесу, створення теоретичного дискурсу, який би забезпечував зрозумілість і доступність для критики аргументації, що базується на різних формах емпіричного досвіду.

Означений вище контекст дає підстави для таких міркувань стосовно *методологічних засад* психотерапії. Оскільки остання як галузь знання розвивалась через формування різних напрямів (і шкіл), кожний з яких випрацьовував скоріше власну теоретико-методологічну систему, ніж єдину загальну методологію, то застосовуючи термін «парадигма» у його вужчому значенні, можна сказати, що психотерапія, як і психологія, поліпарадигмальна дисципліна. Однак, якщо більшість шкіл психології у якості об'єднуючої основи мають позитивістську (класичну) дослідницьку традицію, то психотерапію (майже всі її напрями, починаючи з психоаналізу) об'єднує постійне перебування у полі напруження між ідеографічним та номотетичним підходами у пізнанні, тобто між прагненням досягти розуміння індивідуальності окремої людини, її тонких, суб'єктивних переживань і прагненням отримати знання про певні закономірності, зв'язки, патерни, які проступають у проявах індивідуальності [5]. В зв'язку з цим можна сказати, що більшість «парадигм» психотерапії носять риси некласичної раціональності, а деякі сучасні психотерапевтичні підходи (наприклад, наративний підхід) являють собою проекцію вже постнекласичних позицій у галузь психотерапії. Отже, становлення сучасної парадигми психотерапії відбувається у контексті постнекласичної свідомості, що, як зазначає А. Блатнер [1], позначається на її цілях, завданнях, методах.

Соціокультурні чинники. З історії психотерапії відомо, що суттєвим фактором формування головних психотерапевтичних підходів і методів був *соціокультурний контекст*, що домінував у суспільстві під час їх виникнення і розвитку. Встановлений також і зворотний вплив психотерапії і та психотерапевтичних практик на культуру і суспільство [11].

Так, якщо розглянути феномен появи і бурхливого розвитку психоаналізу (кінець ХІХ—початок ХХст., З.Фройд та інш.) з точки зору суспільних передумов, то перш за все слід відмітити високий авторитет медичної науки у Європі того часу і готовність суспільства та

свідомості людей до сприйняття думки про складність і суперечливість людської психіки, в тому числі ідеї про пошук коренів ряду захворювань у заблокованій сексуальній сфері. Крім того, простежується певний зв'язок між суспільно-політичним укладом життя та досить тривалими і дорогими формами психоаналітичної психотерапії, адже її «користувачами» ставали переважно представники середнього класу, освічені, заможні, які мали час на психотерапію і розглядали її не тільки як лікування, але й як форму самопізнання, сповнене духовності, корисне і цікаве проведення часу. Із розвитком і зміцненням психоаналізу як психотерапевтичної системи, розширенням його географії, стає помітним вплив психоаналітичного підходу не тільки на психіатрію і психологію, але й на літературу, мистецтво, освіту, культурологію та інші сфери суспільного життя.

Взаємовплив соціокультурної ситуації в суспільстві та психотерапевтичних підходів, що формуються, простежується і в історії біхевіоризму як напряму в психології, що став теоретичним підґрунтям поведінкової психотерапії. Сформувавшись у контексті розв'язання актуальної для суспільства проблеми прогнозування і контролю поведінки (США, початок ХХст., Дж. Уотсон та інш.), наукова школа біхевіоризму стрімко розвивалась і у 40-ві — 50-ті роки ХХ ст. оформилось, за визначенням Л. Краснера [24], у поведінковий рух в американській психології і психотерапії (Б. Скіннер, А. Бандура та інш.), що виник під впливом суспільних сил — зміна ритму життя, сплеск суспільної активності, зростання популярності точних наук, соціальне замовлення на формування адекватної поведінки тощо — і, в свою чергу, здійснив потужний зворотній вплив на соціокультурний простір, в якому виник.

У 60-ті — 70-ті роки ХХст. у Європі та США склалися умови, за яких у суспільстві актуалізувалися проблеми смислу життя, самотності, відокремленості, формальності людських стосунків тощо. У вирішенні цих проблем психоаналітичні і поведінкові підходи поступалися новим підходам гуманістичного спрямування, які інтенсивно розвивалися і виступили у своїй сукупності як третя сила в психотерапії. Сформувавшись на теоретичних засадах гуманістично-екзистенціальної психології (Г. Олпорт, Ш. Бюлер, К. Роджерс, А. Маслоу, Р. Мей та інш.), гуманістична психотерапія вирізнялась такими принципами, як акцентування цінності індивідуальності, людської свободи, творчого потенціалу індивіда, його прагнення до самоствердження і позитивного росту, — які відповідали соціальному запиту і, сприяючи розвитку гуманістичного руху в суспільстві, впливали на соціальні і культурні зміни у ньому.

Якщо звернутись до вітчизняної психотерапії, то, як вже зазначалося вище, шлях її становлення підтверджує взаємозв'язок між розвит-

ком психотерапевтичних підходів та соціокультурним контекстом, який домінує в суспільстві. Як відомо [14; 25], в Російській імперії, а згодом і в Радянському Союзі функціонування психотерапії було обмежене виключно медичною галуззю, і, навіть, там вона мала вельми звужене поле діяльності. До 1917 року однією з головних причин такого становища була позиція Православної церкви, яка перешкождала впливу світської науки на дослідження та лікування душі. У радянські часи спеціальною «соціальною терапією» займалися ідеологічні працівники комуністичної партії — сама партія активно протидіяла поширенню будь-яких ідеологічно сторонніх теорій впливу, позитивно оцінювались у державі головним чином гіпноугестивні підходи у їх директивному варіанті. Тільки після послаблення тоталітарного режиму, з середини 80-х років ХХст., розвиток вітчизняної терапії набуває вираженого характеру: вивчаються західні моделі і технології психотерапії та набувається досвід їх застосування на вітчизняному ґрунті; вводиться викладання психотерапевтичних дисциплін у вищих навчальних закладах відповідного профілю; розвивається терапевтичне психологічне знання в науці; на основі наукової рефлексії психологічної практики розробляються власні оригінальні підходи і моделі у психотерапії і психологічному консультуванні; створюються професійні асоціації, які намагаються об'єднувати спеціалістів за їх інтересами, організовувати систематизовану спеціальну освіту, професійне спілкування, контакти із закордонними колегами тощо.

Отже, наразі вітчизняна психотерапія інтенсивно розвивається. Однак цей розвиток, зумовившись соціальними змінами в суспільстві, внаслідок яких з'явився запит на психотерапію як клінічну і наукову дисципліну, а також «соціокультурну практику» особливого роду [18; 27], супроводжується цілою низкою наукових і практичних проблем, які активно обговорюються нині на сторінках професійних видань [2; 7; 18; 23; 27; 29]. Однією з таких проблем є необхідність вивчення і врахування впливу соціокультурного контексту, в якому відбувається становлення сучасної парадигми психотерапевтичної допомоги у вітчизняному просторі.

Розгляд цієї проблеми передбачає, зокрема, виокремлення тих аспектів вітчизняної культури, за якими її представники як суб'єкти життєдіяльності відрізняються від представників інших культур. Як зазначають, Е. Л. Носенко, Н. А. Маєвська [20], у сучасних культурно-психологічних дослідженнях виділяють дві складові культури: зовнішню (об'єктну), що включає інститути і артефакти культури, матеріалізовані у різних формах, та внутрішню (суб'єктну), ознаки якої

ідентифікуються на рівні суб'єкта — носія певної культури. Надалі ми будемо розглядати перш за все саме внутрішній аспект культури, який стосується особливостей функціонування людини в соціумі і який можна охарактеризувати за допомогою ряду чинників, що зумовлюють ту чи іншу її активність як представника культури, в тому числі як суб'єкта психотерапевтичної взаємодії.

У сучасних вітчизняних дослідженнях активно вивчається феномен ментальності, через характеристику якої дослідники намагаються описати людину як представника конкретної культури, зокрема української [9; 16; 17; 33]. Хоча у трактуванні ментальності немає однастайності серед авторів, і відповідне поняття є недостатньо розробленим і «прозорим», все ж більшість дослідників сходяться у тому, що ментальність являє собою сукупність соціально-психологічних настановлень, засобів сприймання, способів відчувати і мислити, що відбивають «повсякденний стан колективної свідомості, не відрефлексований і не систематизований цілеспрямованими зусиллями» [20, с. 11].

Більш розробленим є поняття «суб'єктна культура», яким користуються у зарубіжній психології. Як свідчить докладний аналіз трактувань суб'єктної культури в західноєвропейській і американській психології, здійснений Е. Л. Носенко, Н. А. Маєвською, суб'єктна культура «охоплює всі уявлення, вірування, які є об'єднуючими для того чи іншого народу і здійснюють безпосередній вплив на поведінку і діяльність його представників» [20, с. 22]. Найчастіше до суб'єктної культури зарубіжні дослідники відносять провідні настановлення, цінності та патерни світосприйняття і мислення людей. Ними запропоновані також параметри, за допомогою яких можна більш систематизовано описати суб'єктну культуру: особливості сприйняття людиною часу-простору; особливості сприйняття себе як суб'єкта діяльності; особливості сприйняття інших як партнерів по спілкуванню і взаємодії, форми здійснення активності [20].

У кроскультурних дослідженнях виділені так звані «виміри» культури, які дозволяють диференціювати культурно зумовлені особливості життєдіяльності людини відповідно до означених вище параметрів і встановлювати розбіжності між представниками різних культур. Такими вимірами є: «монохромність-поліхромність»; «відкритість-закритість»; «простота-складність»; «індивідуалізм-колективізм»; «дистанція влади: висока-низька»; «рівень уникнення невизначеності: високий-низький»; «маскулінність-фемінінність» тощо [10; 20; 22].

До головних елементів суб'єктної культури відносять культурні настановлення та цінності [20]. Культурні настановлення стосуються основних уявлень про природу і світ, вони є певними загальними

концепціями, які визначають світогляд і поведінку людини, і є різними у представників різних культур. З даним поняттям співвідноситься поняття базисного культурного сценарію, запропонованого В. М. Розіним [26], у тому сенсі, що культурні настановлення включені у ці сценарії (картини світу) і задаються людям через міфи, а також релігійні, філософські, наукові тексти, твори літератури і мистецтва. Типовими сюжетами базисних культурних сценаріїв є походження світу і людини, будова світу, пояснення і обґрунтування способу життя людини (чому вона живе саме так, а не інакше), тобто екзистенційні сюжети, які визначають, що є «істинним» для представників культури. З часом базисні культурні сценарії можуть дещо змінюватися і ускладнюватися, однак у кожній культурі незмінним залишається певне «ядро» (воно, на наш погляд, і містить провідні настановлення), яке забезпечує, поки є константним, здійснення основних культурних процесів.

Культурні настановлення тісно пов'язані із цінностями, однак, якщо перші визначають передусім світогляд людини, то другі більше стосуються етичного аспекту і визначають характер стосунків між представниками культури. Як зазначається в літературі [20], кожна людина має певну ієрархію ціннісних орієнтацій, яка проявляється у особливостях поведінки і стосунків, властивих представникам даної культури, поступово перетворюючись у всеохоплюючу рису цієї культури. Отже, культурні настановлення і цінності розглядаються як основне джерело мотивів — *чинники*, що зумовлюють ту чи іншу поведінку людини в соціумі.

В сучасній літературі приділяється увага висвітленню дискурсивних галузей, які складають простір культури, і постачають культурні сценарії, зразки, схеми для інтерпретації людиною оточуючого світу і свого власного досвіду. Так, Н. В. Чепелева [34], виокремлює наступні дискурси: освітній (школа, вуз та інші освітні системи); літературний (художня література — від класичної до сучасної); фольклорний і казковий (постачають найбільш глибинні культурні схеми і зразки); сімейний (основний засіб трансляції сімейних історій, міфів, цінностей); професійний; гендерний (актуалізується у сучасних умовах насамперед у вигляді феміністичних текстів); політичний (актуалізується в конкретних культурно-історичних умовах, перш за все під час соціальних криз, і згасає у стабільних обставинах); спортивний (актуалізований у сучасних умовах як культурно прийнятний канал вираження агресивності особистості, її прагнення до переваги, домінування над іншими). На думку дослідниці, ці дискурси відображають основні зразки, норми і цінності певної культури, а також притаманні їй психологічні проблеми (наприклад, страхи, неспокій, спустошеність, самотність, невпевненість).

До вказаних дискурсів, на наш погляд, можна додати і психотерапевтичний дискурс, який давно вже є повноправним у західній культурі і все певніше заявляє про себе у вітчизняній. Досліджуючи цей дискурс у практиці вітчизняної психотерапії і порівнюючи його з англо-американським, А. Ф. Бондаренко, Н. С. Кондратюк [2] виділяють ряд його відмінних характеристик: співпричетність, метафоричність, орієнтованість на такі екзистенційні аспекти, як життя, сенс, цінність, справжність. Дослідники декларують також психотерапевтичний підхід — етичний персоналізм, який, на їх думку, відповідає руській (східнослов'янській) ментальності, архетиповими рисами якої є духовність і споглядальність, а основними моральністними цінностями — любов і обов'язок (на відміну від англосаксонської культури з її практицизмом і такими значущими цінностями, як свобода і відповідальність). При цьому автори акцентують на неприйнятності прямого перенесення, без належного осмислення і пропрацювання, у вітчизняну психотерапевтичну практику методів, що виникли в іншій культурі і в інших соціальних умовах. Питання вивчення і врахування соціокультурного контексту при застосуванні існуючих психотерапевтичних підходів і методів все частіше піднімається нині і іншими вітчизняними науковцями і практиками у галузі психотерапії [7; 14; 18; 23; 29].

Висновки

У зв'язку з модерністськими і постмодерністськими рухами в культурі, утвердженням некласичних і постнекласичних типів раціональності в природничих науках, в психології і психотерапії теж стає помітною тенденція до зміни методології, асиміляції нових посткласичних способів бачення людини і світу.

Стосовно психології вважається, що, з одного боку, некласичні підходи не є чимось абсолютно новим для даної науки, оскільки давно визрівали в ній і проявлялись через представників некласичної думки, які за своєю методологічною культурою випереджали час (В. Джемс, А. Маслоу, Л. С. Виготський, В. А. Роменець та інш.). З іншого боку, для сучасної психології характерною є скоріше класична дослідницька традиція, ніж некласична. Що ж стосується постнекласицизму, то сьогодні говорять лише про ознаки постнекласичної раціональності, отже, дана парадигма уявляється більшістю дослідників як майбутнє психології, її горизонт.

В психотерапії більшість підходів і методів носять риси некласичної раціональності, а деякі сучасні психотерапевтичні підходи прямо пов'язуються з проекцією постмодерністських позицій у галузь психотерапії, зокрема наративний підхід. Отже, становлення сучасної парадигми психотерапевтичної допомоги відбувається у контексті постнекласичної свідомості, що визначає виразні тенденції, характерні для психо-

терапії на даному етапі розвитку: зростання міри її присутності у суспільній свідомості, її взаємопов'язаність із культурою суспільства; інтегративний рух виникнення діалогу між різними школами, спроби осмислення психотерапії поз межами окремих напрямів; виокремлення психотерапії як самостійної науки із визначенням її предметної галузі, методів та інших відповідних атрибутів.

Розвиток вітчизняної психотерапії, зумовлений соціальними змінами у суспільстві, внаслідок яких з'явився запит на психотерапію як клінічну і наукову дисципліну, а також особливу культурну практику, супроводжується цілою низкою наукових і практичних проблем. Зокрема, однією з актуальних проблем є вивчення і врахування соціокультурного контексту, в якому відбувається становлення сучасної парадигми психотерапевтичної допомоги у вітчизняному просторі: його впливу на застосування західних психотерапевтичних моделей і технологій, створення власних оригінальних підходів і методів тощо.

Список використаної літератури

1. Блатнер А. Постмодернизм и задачи психотерапии // Московский психотерапевтический журнал 2004., №2. с. 128-133.
2. Бондаренко А. Ф., Кондратюк Н.С. Русская традиция в психотерапии: в поисках истоков. Ж. «Психотерапия», 2008, №6, с.7-16.
3. Бурлачук Л. Ф., Кочарян А. С., Жидко М. Е. Психотерапия: учебник для вузов, 2-е издание. СПб.: «Питер» 2007 — 480с.
4. Бухман Р., Шлегель М., Феттер Й. Самостоятельность психотерапии в науке и практике. — Психотерапия — новая наука о человеке. Екатеринбург: «Деловая книга», М.: «Академический проект», 1999. -с. 90-141.
5. Вагнер Э. Психотерапия как наука, отличная от медицины. Психотерапия — новая наука о человеке. Екатеринбург: «Деловая книга», М.: «Академический проект», 1999. — с. 249-280.
6. Василюк Ф. Е. Методологический анализ в психологии. М: МГППУ; «Смысл». 2003. —240 с.
7. Венгер А. Л. Психотерапия: западная теория и российская практика // Московский психотерапевтический журнал, 2004, №1. — с. 5-17.
8. Гусельцева М. С. Культурно-историческая психология: от классической — к постнеклассической картине мира. Вопросы психологии, 2003, № 1, — с.99—115
9. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення). - К.: Либідь, 2001.
10. Дружинин В.Н. Экспериментальная психология. СПб.: Питер, 2000.
11. Кісарчук З.Г. Історико-культурні передумови становлення психотерапії як наукової дисципліни. Актуальні проблеми психології. Т. 3: Консультативна психологія і психотерапія: Зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. Максименка С.Д., Кісарчук З.Г. – Ніжин: Міланік, 2008. – Вип. 5. – с. 5-19.
12. Кісарчук З.Г., Лазос Г.П. Інтегративний підхід у сімейній психотерапії. Актуальні проблеми психології. Т. 3: Консультативна психологія і психотерапія: Зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. Максименка С.Д., Кісарчук З.Г. – К.: Міленіум, 2005. – Вип. 3. – с. 21-36.

13. Ключко В. Е. Закономерности движения психологического познания: проблема ценностей и смысла в призме транспективного анализа // Ценностные основания психологической науки и психология ценностей / Отв. ред. В. В. Знаков, Г. В. Залевский. М.: Изд-во ИП РАН, 2008. С. 41–61.
14. Колпакова М. Ю. Аксиологические основания психологической практики. Вопросы психологии, 2007, №5. с.100-109.
15. Кун Т. Структура научных революций. М.: Прогресс, 1975. - С. 344
16. Лисеенко Е.В. О некоторых чертах украинского менталитета в переходный период развития общества // Грани. – 2001. - №3 (17). – с. 44 – 47.
17. Лисий І. Менталітет і духовна культура українців // Філософська і соціологічна думка. – 1995. - № 11-12. с. 37 – 60.
18. Михайлова Е. Л. Напряжение в сети нормальное (некоторые аспекты психотерапии как социокультурной практики). // Психология. Журнал Высшей школы экономики. 2006. Т. 3. №1. С. 77-81.
19. Мясоед П.А. Психология в аспекте типов научной рациональности // Вопросы психологии. 2004. № 6. С. 3–18., —
20. Носенко Е. Л., Маєвська Н. А. Психологічні ознаки культури та напрями їх змін в умовах соціально-економічних перетворень у країні: Монографія. — Х.: Тарбут Лаам, 2005. — 116с.
21. Орлов А. Б. Психотерапия в процессе рождения. // Психология. Журнал Высшей школы экономики. 2006. Т. 3. №1. С. 82-96.
22. Орлова Е. А. Культурная (социальная) антропология. — М.: «Академический проект», 2004.
23. Основные направления современной психотерапии. — М.: «Когито-центр», 2000. — 379с.
24. Психологическая энциклопедия. 2-е изд./ под. ред. Р.Корсини, А.Ауэрбаха. – СПб.: Питер, 2006. – 1096 с.
25. Психотерапевтическая энциклопедия / под. ред. Б.Д. Карвасарского. – СПб.: Питер, 2000. – 1024 с.
26. Розин В. М. Личность и её изучение. — М.: Едиториал УРСС, 2004. — 232с.
27. Ромек Е. Философия: инструкция по терапевтическому применению // Московский психотерапевтический журнал 2004, №2. с.134-141.
28. Степин В. С. Теоретическое знание. Структура, историческая эволюция. М., 2000.
29. Сосланд А. И. Психотерапия в сети противоречий // Психология. Журнал Высшей школы экономики. 2006. Т.3 №1. с. 46—67.
30. Сыропятов О. Г., Яновский С. С. «Клиническая антропология» — новая парадигма в медицине. — Уч. записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Философия. Социология». Т.21 (60), №2, 2008.
31. Титаренко Т. М. Постмодерні концепції понять «особистість» та «життєвий шлях». — ж. «Психологія і суспільство», 2009, №4, с.83-96.
32. Фильц. О. Место психотерапии между психиатрией и психологией. — Психотерапия — новая наука о человеке. Екатеринбург: «Деловая книга», М.: «Академический проект», 1999. —С. 281-294.
33. Фурман А. Українська ментальність та її культурно-психологічні координати // Психологія і суспільство. – 2001. - № 1. – с. 9 – 73.
34. Чепелева Н. В. Социокультурные факторы понимания и интерпретации личного опыта. — Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика / За ред. Н. В. Чепелевої. — К.: Міленіум, 2005. — Т. 2, Вип. 3. с. 6-13.

35. Юревич А. В. «Онтологический круг» и структура психологического знания. // Психологический журнал. Т.13, №1, 1992. — с. 6—14.

Кисарчук З.Г. Социокультурные факторы становления современной парадигмы психотерапевтической помощи: анализ основных понятий.

Статья посвящена рассмотрению основных понятий, в которых отражаются важные тенденции в становлении современной парадигмы психотерапевтической помощи в контексте как мировой, так и отечественной культуры.

Ключевые слова: парадигма; классический, неклассический и постнеклассический типы научной рациональности; современная парадигма в психологии; современная парадигма в психотерапии; социокультурный контекст; социокультурные факторы.

Kisarchuk Z.G. Social and cultural factors of becoming a modern paradigm of psychological care: an analysis of the basic concepts.

This article examines the basic concepts, where an important trend in the formation of modern psychotherapeutic paradigm in the context of a global and national culture.

Keywords: paradigm, classical, nonclassical and postnonclassical types of scientific rationality, the modern paradigm in psychology, modern paradigm in psychotherapy, social and cultural context, socio-cultural factors.